

חנה יבלונקה וטלי שגר

מגנזך בית לוחמי הגטאות: ימי בראשית – פרסומים ראשונים על השואה

הקריאה במסמכיו של ארכיון בית לוחמי הגטאות, העוסקים בימיו הראשונים של ה"אגף המדעי" בראשית ימיו של המוזיאון, מאפשרת הצצה לתודעתם של מייסדי הקיבוץ והמוזיאון, רובם ככולם שורדי השואה.¹

האגף המדעי היה מהראשונים בישראל ששאף לפרסם "ספרות שואה" לסוגיה, תוך הדגשה מיוחדת של חיבורים מחקריים ויומנים מתקופת השואה. משימה זו קרמה עור וגידים בשיתוף הוצאת הקיבוץ המאוחד.² ביולי 1950 התגבשה בבית לוחמי הגטאות ההחלטה להקציב משאבים כספיים לעיסוק ב"חקר תקופת השואה והמרד". במכתבו משנת 1950 למזכירות הקיבוץ המאוחד, כתב יצחק צוקרמן: "דרושה קרן של 4,500 ל"י להוצאת ספרים. במשך השנה רוצים אנו להוציא שני ספרים (יומנה של יוסטינה, חברת הארגון הלוחם בקרקוב, ורשימותיו של גנרל שטרופ) ולהכין לדפוס שני ספרים (פנקסו של עמנואל רינגלבלום ומחקר על עתונות המחתרת)".³

במהלך שנות החמישים הוציא בית לוחמי הגטאות את "כתבים אחרונים" של יצחק קצנלסון, את "יומן מחתרת" של בתיה טמקין-ברמן, את "אש אחזה ביער" של גד רוזנבלט, ואת "הילדים מרחוב מאפו" של שרה נשמית. רשימת הספרים שיקפה מגוון רחב של מקומות ואנשים. ב־1951 יצאה לאור המהדורה הראשונה של "ספר מלחמות הגטאות", בעריכת יצחק צוקרמן ומשה בסוק; אסופה של עדויות, יומנים, מסמכים ומחקרים, שירים וסיפורים שנכתבו בזמן השואה ואחריה, מלווה במאות הערות, מפתח עניינים ורשימת מקורות.⁴ ספר זה היה מהבולטים שבפרסומי ספרות השואה בשנות החמישים, וב־1961 הודפסה מהדורתו השלישית. ב־1953 ראה אור הספר "יומנה של יוסטינה", חברת המחתרת בקרקוב, שכתבה אותו כשהייתה כלואה בכלא הגרמני, בטרם

1 הקיבוץ והמוזיאון נוסדו באותו יום. עם זאת יש לציין כי בדבריהם הבחינו המייסדים בין "קיבוץ לוחמי הגטאות" לבין "המוזיאון". למוזיאון קראו "בית לוחמי הגטאות על שם יצחק קצנלסון למורשת השואה והמרד", ובקיצור "בית קצנלסון", שהפך לימים "בית לוחמי הגטאות". בראייתם של המייסדים היה המוזיאון אחד מענפי הקיבוץ.

2 ראו על כך מאמרה של ענת ליבנה בגיליון זה.

3 מכתב מיצחק צוקרמן למזכירות הקיבוץ המאוחד בתל-אביב, 23.7.1950, ארכיון בית לוחמי הגטאות (אבלה"ג), תיק 20659.

4 "תולדות בית לוחמי הגטאות – ארכיון וספרייה", חיבור שכתב צבי שגר על אוצרות הארכיון והספרייה בבית לוחמי הגטאות. ללא תאריך. ככל הנראה 1961. אבלה"ג, תיק 11124.

נספתה. הפרסום לווה בהערות פרי עטו של החוקר הבכיר של בית לוחמי הגטאות אז, נחמן בלומנטל.⁵

בה בעת יום האגף המדעי את הוצאתם לאור של שני פרסומים:

1. כתב עת מחקר ראשון בארץ בנושא השואה: "דפים לחקר השואה והמרד" – מאסף ראשון" (ינואר-אפריל 1951), אשר הפך במרוצת השנים ל"דפים לחקר השואה" (להלן יכונה באחדות: "דפים לחקר השואה"), שני מאספים ראשונים הופיעו בינואר-אפריל 1951 ובפברואר 1952, ושניים נוספים ב־1969 וב־1973, משנת 1979 יוצא "דפים לחקר השואה" בשיתוף פעולה עם אוניברסיטת חיפה.

2. עיתון תקופתי: "ידיעות בית לוחמי הגטאות ע"ש יצחק קצנלסון למורשת השואה והמרד" (להלן: "ידיעות"). הגיליון הראשון של "ידיעות" ראה אור בנובמבר 1951,⁶ ויצא לאור עד 1960.

מלכתחילה ניכרו שלושה הבדלים בין שני הפרסומים:

1. תפוצה – "ידיעות" יצא בכ־4,000 עותקים,⁷ ואילו תפוצתו של "דפים לחקר השואה" הייתה קטנה בהרבה.

2. רמת הכתיבה – דומה ש"דפים לחקר השואה" נתפס בעיני המייסדים ככתב עת "אליטיסטי"⁸ שיש בו כדי להאיר את סוגיית המידע החלקי ביותר על השואה שהיה נחלת הציבור בשנים הראשונות שלאחר תום מלחמת העולם השנייה, בעוד "ידיעות" היה מיועד לשמש "ביטוי עממי" לזכר השואה.

3. היקף ועלות – "ידיעות" הראשון הכיל שמונה עמודים, ואילו "דפים" הראשון נשא 180 עמודים!

"ידיעות" הגיע לשיאו בגיליון של שנת 1960, שהכיל 160 עמודים! נראה כי שולבו בו מטרותיו המקוריות עם השאפתנות המחקרית שליוותה את יסודו של "דפים לחקר השואה", שהופעתו נפסקה. לאחר הפסקה בת עשר שנים יצא "ידיעות" שוב לאור לזמן קצר, ב־1970 וב־1971, בגיליונות ששבו לפורמט המקורי והמחצית 16 עמודים כל אחד.

5 מכתבים על פרסום "יומנה של יוסיטנה", 1953, אבלה"ג, תיק 10997. לא נמצא תיעוד שיסביר מדוע נבחר דווקא ספר זה להיות הראשון שיידפס בהוצאת בית לוחמי הגטאות. מצירוף של הדברים שנכתבו בהקדמה למהדורה הראשונה של הספר, 1953, ולמהדורה השנייה, שראתה אור בשנת 1978, ומשיחות שערכנו עם מייסדי הבית – בנימין אנוליק וחוקה פולמן-רבן – עולה כי הסיבה לכך כפולה: האחת, דב יוהאנס הפקיד בארכיון בלה"ג את הנוסח המקורי והמלא של היומן, בשמם של שרידי הארכיון היהודי בקרקוב שעלו ארצה אחרי מלחמת העולם השנייה. חשוב להדגיש כי בקרקוב התרחש האקט הראשון של מרד מזוין, שכמה ממייסדי הבית – כגון חוקה פולמן-רבן ואנטק צוקרמן – היו שותפים לו. השנייה, ליומן נמצא מליץ יושר, חוקר השואה נחמן בלומנטל, שעשה ימים כלילות כדי להוסיף לתרגום היומן (שנעשה בידי משה זינגר מבית יהושע) הערות ונספחים שהבהירו פרשיות סתומות, חשפו את הנסיבות שבהן נכתב ואפשרו לזהות את הדמויות שהופיעו בו.

גרסה ראשונה חלקית ומשובשת של היומן הופיעה במקור בפולין, ב־1946.

6 הגיליון הראשון של "דפים לחקר השואה" יצא באפריל 1951 ו"ידיעות" יצא בנובמבר 1951.

7 שם.

8 מכתב לישראל גוטמן מצבי שטר, 6.1.1956, אבלה"ג, תיק 2925.

מייסדי בית לוחמי הגטאות לא הותירו מקום לספק שעיקר גאוותם הייתה על "דפים לחקר השואה". בהקדמה לגיליון הראשון הבהירו כי "דפים אלה לחקר השואה והמרד, הם כלי מבטאו של 'בית לוחמי הגטאות ע"ש יצחק קצנלסון'... השואף להיות מרכז לחקר ימי השואה". מלבד במה לפרסום מאמרים, ביקשו המייסדים לראות ב"דפים לחקר השואה" גם אכסניה לפרסומן של תעודות יהודיות וגרמניות, דברי עדות של ניצולי השואה, שכן "עלינו לתת את רשות הדיבור מעל דפי ביטאוננו גם לאלה שיכולים למלא בדברי עדותם, ולו באורח חלקי, את המחסור בתעודות מהימנות מתקופת השואה והמרד".⁹

המושג "ימי השואה", שבו השתמשו המייסדים, מצריך הבהרה. מהמבוא לכתב העת "דפים לחקר השואה" מתברר כי תפיסתם את ימי השואה לא הצטמצמה לשנותיה של מלחמת העולם השנייה בלבד, אלא חתרה לחקור גם את התקופה שבין שתי מלחמות העולם, ובמפתיע גם את תולדותיהם של היהודים הניצולים בשנים שלאחר המלחמה, נושאים כגון מחנות העקורים, הבריחה, ההעפלה, ש"אינם ניתנים להפרדה מן השואה שהולידה אותם".¹⁰ משימות אלה מפתיעות במיוחד, מאחר שמכלול הנושאים הבתר-מלחמתיים נחשבים לנושאים מאוחרים יחסית במחקר הישראלי, והדיון בהם, כבר בשנת 1951, מגלה טפח נוסף בחדשנות החלוצית של מייסדי בית לוחמי הגטאות.

עיון זה בימי בראשית של האגף המדעי חושף גם יותר מקורטוב של תרבות הזיכרון של חברי בית לוחמי הגטאות, שרובם היו ניצולי השואה וממחנה אידיאולוגי הומוגני – רובם ככולם אנשי השמאל הציוני וארץ ישראל העובדת. לעומת הדימוי הרווח, מודגשת פתיחותם לחומרים ונושאים שהשיח הציבורי נטה דווקא להאשימם בהשכחתם המכוונת ובייחוד בכל הקשור לתנועת בית"ר.

תפקיד נוסף שיועד לפרסומי לוחמי הגטאות היה עידוד הוויכוח הציבורי על גבולות הלגיטימי והלא לגיטימי בפעולות ההנצחה והזיכרון. היום יכול החוקר ללמוד רבות מוויכוחים אלה, העשויים להוות נדבך נוסף בהבנת הלבטים של אותם ימי בראשית בעניין אופני ייצוג השואה מצד מי שהיו חלוצים בשדה זה. בתיקי המכתבים ששלחו אנשים מבית לוחמי הגטאות, במטרה לאתר חומרים ונושאים רבים ככל האפשר בתחום "ימי השואה", נמצא המכתב הבא, שכתבה שרה דושניצקי לחיים לזר, איש בית"ר:¹¹

אנו מכינים את הכרך השני של "ספר מלחמות הגטאות", אשר יכלול בין היתר גם את פרשת המרד היהודי בליטא. הננו מתכננים כנס של לוחמי המחתרת בליטא הנמצאים בארץ. חשוב מאד שגם אתה תשתתף בו. יש ערך להעלת [!] פרשת המרי היהודי על כל פלגיו וגווניו הפוליטיים. הנני מעוניינת במיוחד בחומר על גלזמן,¹² על פעולותיו במחתרת ובתור פרטיון לוחם. (הדגשה שלנו)

9 דפים לחקר השואה והמרד, מאסף ראשון ינואר-אפריל 1951 (בית לוחמי הגטאות ע"ש יצחק קצנלסון למורשת השואה והמרד), עמ' 5-6.

10 לעיל הערה 9.

11 למר חיים לזר משרה דושניצקי-שנר, 11.6.56, אבלה"ג, תיק 2925.

12 יוסף גלזמן, נציב בית"ר בליטא ומי שהיה מהבולטים בחברי המחתרת המשותפת בגטו וילנה ומראשיה.

עניין מעניין נוסף קשור בהבחנה הערכית שבין פריטים מוזיאוניים שונים, שהיהודיים שבהם קיבלו מעמד של קדושה, בעוד אלו הגרמניים נתפסו כחפצים טמאים. במכתב ליעקב מור מציין צבי שניר כי: "בעניין רב קראנו את מכתבך... נפרסם קטעים בחוברת הקרובה של 'ידיעות', שמא ירצה עוד מישהו מקוראינו וידידינו לחוות דעתו בסוגיה זאת, האם אין כל ערך בשבילנו במוצגים כגון פגיונו של גרינג או אבנים מהבונקר של היטלר..."¹³. ושניר ממשיך וכותב את הדברים הבאים:

להשגותיך נענה כאן קצרות:
 החפצים הנזכרים... בדומה למוצגים אחרים מסוג זה... אינם מוצגים [הדגשה במקור] בתערוכה המתמדת לצד המוצגים המקודשים על שואת היהדות ומרד הגטאות. נזהרים אנו ביותר שלא לערבב את התחומים...
 סבורים אנו כי בגנזי ביתנו יש מקום לכל מוצג [הדגשה שלנו], לכל דבר המזכיר, המסביר או המתאר את הפאשיזם הגרמני על כל גילוייו, העוזר לחשוף את כל ניוונו ושטניותו, המעיד על אחריתו ותבוסתו.¹³

סקירה קצרה זו מלמדת על השיקולים שהנחו את ראשי בית לוחמי הגטאות בעיצוב זיכרון השואה וחקרה בשנים הראשונות לאחר הקמת המדינה.

13 ליעקב מור מצבי שניר, 26.1.56, אבלה"ג, תיק 2925.

לכבוד

6 בינואר 1956

ישראל גוטמאן
להבנה הבשן

3313 - 10

ח.י.

ברצוננו להזמין להשתתף בחוברת הקדומה של
בטאוננו "ידיעות". החוברת עומדת להופיע בסוף
מארץ לקראת יום הזכרון הלאומי ויום השנה ה'ג'
למרד ג'טו וארשה. תהיה זאת חוברת כפולה ונשתדל
לכלול בה בעיקר חומר הקשור עם העמידה והמרי היהודי-
דיים בימי השואה. אנו מעוניינים להרחיב עד כמה
שאפשר את הוג המשתתפים בחוברת וכן לגוון אותה
מבחינת הנושאים.

אנו מניחים, כי מכיר את ה"ידיעות" וברור
לך צנינות המיוחדת. משתדלים אנחנו להימנע מפיר-
סום חומר, שאינו שווה לכל נפש ובין אכן אנו נוטים
אחרי דברי פובליציסטיקה ופולמוס. בחבילה מיוחדת
נשלחת לך שלושת החוברות האחרונות. כאם תרצה
להכיר לדפוס אחת התעודות, השמורות אתך או המצו-
יות בארכיון התנועה (שטרס פורסמו), בפירוף הערו-
תך ודברי-הסבר שלך, הרי אפשרות כזאת גם היא
רצויה לנו.

אנא, אל נא תשהה יתר על המידה את תשובתך.

בברכה נאמנה

בית לוחמי הגיטאות
ע'ש יצחק קצנלסון

צבי שניר

לכבוד

10.2.1956

10-3382

ישראל גוטמן

להבות הבשן

ח.י.

קיבלתי מכתבך והנני מודה לך על נכונותך
 להשתתף בחוברת הקרובה של ה"ידיעות".
 אין זה דבר קל - להכריע ולבחור בין שני הנושאים
 המוצעים על ידיך כל עוד אין כתב-היד מונח לפנינו
 בכל זאת, באין ברירה ויש הכרח לעשות את הבחירה,
 הרי בוחר אני במאמר על גילוי התנגדות המחשה
 אושביץ. נושא זה אינו ידוע לציבור כלל ויש בו
 משום מחישה. נדמה, לי כי נוכל בארכיון הצי-
 מים שלנו למצא חומר אילוסטראטיבי למאמר זה.
 בסופו של דבר: מחכה אני לפרי עטך. אל נא
 את המפלוח כי אין כבר הרבה זמן ברשותנו.

בברכה נאמנה

צבי שגר